

УДК 94 (477.82) „19”

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2023.29.06>

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ НА ВОЛИНІ В 1944–1991 РР.

Філіпович Мирослава,

кандидат історичних наук, доцент,

докторантка

Волинського національного університету імені Лесі Українки

ORCID ID: 0000-0002-3220-6746

ResearcherID Web of Science: GPW-7877-2022

У дослідженні висвітлено вплив радянської влади на релігійні установи, які діяли на території Волинської області. Здійснено ретроспективний аналіз політики органів радянської влади на Волині у релігійній сфері, висвітлено засоби адміністративного втручання влади в управління церквами, а також реакцію місцевого населення на це.

З'ясовано стан, тенденції серед віруючих, їхню діяльність у період тоталітаризму, розкрито особливості діяльності православних церков на Волині. Розкрито специфіку атеїстично-пропагандистської діяльності партійних органів влади. Увагу приділено методам ведення боротьби з релігійними течіями Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР.

Мета статті – на тлі суспільно-політичних та соціокультурних процесів із залученням архівних джерел охарактеризувати регіональні особливості державно-церковних відносин у Волинській області. Наукова новизна полягає у комплексному аналізі діяльності радянського адміністративного апарату у релігійній сфері на Волині.

Зроблено висновок, що, незважаючи на масовість та регулярність заходів, які проводив радянсько-партійний владний апарат, вони були малоєфективними та не мали впливу на високу релігійність населення області. Зроблено припущення, що причинами малоєфективної діяльності радянських/партійних органів влади були насамперед «поверхневість роботи», а також певна лібералізація влади та послаблення репресивно-каральної системи на населення.

Відзначено, що на Волині фіксувався значний відсоток населення, яке й надалі відвідувало культові споруди, дотримувалося релігійної обрядовості, проводило служби поза закритими чи знищеними церквами, а також робилися спроби створення нових релігійних громад та намагання збереження від руйнації існуючих релігійних споруд.

Ключові слова: релігія, церкви, радянська влада, державно-церковні відносини, Волинська область, віруючі, Комуністична партія.

Filipovych Myroslava. The policy of the Soviet government in the religious sphere in Volyn in 1944–1991

The study highlights the influence of the Soviet government on religious institutions operating in the Volyn region. A retrospective analysis of the policy of the Soviet authorities in Volyn in the religious sphere is carried out, the means of administrative interference of the authorities in the management of churches, as well as the reaction of the local population to it.

The state and tendencies among believers, their activities in the period of totalitarianism are clarified, the peculiarities of the activities of the Orthodox churches in Volyn are revealed. The specifics of the atheistic and propagandistic activities of the party authorities are revealed. Attention is paid to the methods of combating religious movements by the Council for Religious Affairs under the Council of Ministers of the USSR.

The aim of the article is to characterize the regional features of state-church relations in the Volyn region against the background of socio-political and socio-cultural processes with the involvement of archival sources. The scientific novelty lies in the comprehensive analysis of the activities of the Soviet administrative apparatus in the religious sphere in Volhynia.

It is concluded that despite the mass and regularity of the events carried out by the Soviet-party power apparatus, they were ineffective and did not have an impact on the high religiosity of the population of the region. It is assumed that the reason for the ineffective activity of the Soviet-party authorities was, first of all, the "superficiality of work", as well as a certain liberalization of power and the weakening of the repressive and punitive system on the population.

It was noted that in Volyn there was a significant percentage of the population who continued to visit places of worship, adhered to religious rituals, held services outside closed or destroyed churches, as well as attempts were made to create new religious communities and attempts to save existing religious buildings from destruction.

Key words: religion, churches, Soviet power, church-state relations, Volyn region, believers, Communist Party.

Мета статті – охарактеризувати регіональні особливості державно-церковних на основі аналізу архівних документів, загальні тенденції та локальні особливості державно-церковних відносин в Українській РСР у контексті суспільно-політичних та соціокультурних процесів. Показано, що основна відмінність Західноукраїнського регіону від інших областей УРСР – висока релігійність населення,

більшість із якого до проведення Львівського псевдособору (1946 р.) належала до Греко-католицької церкви. Відзначено, що боротьба з віруючими всіх конфесій у досліджуваний період не приносила очікувальних результатів для місцевих уповноважених у справах релігій при Раді Міністрів СРСР, радянсько-партійних органів влади, насамперед, через «поверхневисть роботи», а також через певну лібералізацію всіх сфер суспільно-політичного життя в республіці та зменшення впливу репресивно-каральної системи на населення регіону. Зазначено, що в західноукраїнських областях Компартія України фіксувала значний відсоток населення, яке відзначалося релігійністю (відвідування культових споруд, дотримання обрядовості), що показує безуспішність політики викорінення релігійної свідомості у населення краю. Констатовано, що з метою протидії активізації релігійного впливу на населення західних областей УРСР Російської православної церкви, а також запобігання негативних антигромадських проявів «залишків уніатства» місцеві радянські державно-партійні органи влади проводили низку пропагандистських і масових політичних заходів щодо викриття антирадянської релігійної ідеології, зокрема «реакційної ролі уніатської церкви в історії українського народу».

Виклад основного матеріалу. Сьогоднішня ситуація навколо діяльності релігійних інституцій в Україні актуалізувала питання ролі та їх значення серед населення, а також потребу переосмислення методологічного складника досліджень з історії України. Слід відзначити, що дана тема є актуальною завжди. Чимало науковців зверталось до цієї теми, зокрема Р. Пуйда висвітлював питання політики радянської влади на західноукраїнських землях, О.Л. Михальчук у своїй дисертації зупиняється на релігійній сфері у волинському селі часів «застою» [15; 18]. Боротьбу за права і свободу віруючих досліджували О. Бажан та В. Данилюк [1]. До узагальнюючих праць можемо віднести праці П. Бондарчука, В. Войналовича, В. Марчука [2; 3; 14]. Однак, незважаючи на чисельність і ґрунтовність наукових розробок, питання адміністративного втручання у діяльність церков на Волині фактично не досліджувалося.

Зайнявши Волинську область у 1944 р., радянська влада стала активно впроваджувати поширення та утвердження комуністичної ідеології. На ситуацію значний вплив мав так званий «псевдособор» 1946 р., проведений радянською владою у Львові, унаслідок чого значна когорта віруючих Греко-католицької церкви пішла у підпілля, а Українська автокефальна православна церква, яка утвердилася за часів Другої Речі Посполитої і була поширена на території Волині, змушена була підпорядкуватися Руській православної церкви.

Попри всі зусилля влади на Волині легально або підпільно продовжують діяти різного роду протестантські громади і спільноти, які проводили свої культові обряди на дому або у молитовних будинках, ігноруючи радянське законодавство про релігійні культу.

Одним із важливих чинників поширення комуністичної ідеології та утвердження атеїстичного світогляду було те, що волиняни відрізнялися великою релігійністю. «Складну» релігійну ситуацію в області було вирішено розв'язати шляхом видання різного роду загальносоюзних і республіканських нормативних актів про культу, причому їх кількість за досліджувані роки була настільки великою, що місцеві представники влади часто їх не знали.

Слід відзначити, що постанови уряду СРСР, прийняті за роки війни і відразу після її закінчення, майже не відповідали нормам основоположного ленінського декрету, виданого 5 лютого 1918 р., «Про відділення церкви від держави і школи від церкви». Відміну і зміну низки попередніх рішень уряду СРСР передбачала прийнята Радою Міністрів від 16 березня 1961 р. Постанова «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культу». Вона включала в себе спеціальну інструкцію, що встановлювала нові норми і правила з питань, що стосувалися релігійних культів [4; 13].

Відповідно до інструкції, основною умовою діяльності релігійних об'єднань була їх реєстрація. Реєстрація служителів культу, – зазначалося в документі, – а також зняття їх із реєстрації мало проводитися обласними чи республіканськими уповноваженими Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР чи Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР. Там, де не було уповноважених Ради, реєстрація служителів культів, а також зняття їх з реєстрації проводилося особами, уповноваженими на це виконкомом обласних рад депутатів трудящих, радами міністрів автономних республік.

При цьому порядок реєстрації релігійних об'єднань був таким: мало податися прохання віруючих про реєстрацію до виконавчого комітету районної чи міської Ради депутатів; заява про реєстрацію об'єднання, яку повинні були підписати не менше 20 повнолітніх місцевих жителів; заява про реєстрацію групи віруючих, яку мали підписати всі віруючі.

У спеціальному розділі інструкції, який складався з восьми пунктів, викладалися законодавчі вимоги до діяльності релігійних об'єднань та духовенства. Наприклад, згідно з документом, релігійні об'єднання

і служителі культів не повинні були використовувати молитовні зібрання віруючих для політичних виступів, що суперечили інтересам радянського суспільства, а також закликати віруючих відмовлятися від виконання своїх громадянських обов'язків, вести пропаганду, спрямовану на відрив віруючих від активної участі в державному, культурному і суспільно-політичному житті країни [4, с. 13].

Діяльність усіх релігійних об'єднань вивчалася комісією сприяння по контролю за дотриманням радянського законодавства про релігійні культу при виконкомах районних рад народних депутатів. Свою роботу комісія проводила згідно з планом, який складався на півріччя. Між усіма членами комісії сприяння було розподілено обов'язки з урахуванням їхніх знань і здібностей.

В обов'язки членів комісії входило надання допомоги виконкомам селищної та сільських рад у роботі з роз'яснення радянського законодавства про релігійні культу, контроль за правильністю ведення господарсько-фінансових документів у релігійних об'єднаннях. Так, на засіданнях комісії сприяння при виконкомі Локачинської районної Ради народних депутатів розглядалися питання: про роботу, спрямовану на зниження релігійної обрядовості на території Дорогощинської сільської ради; про стан навчання та виховання учнів шкіл району, які проживали в родинях сектантів; про правильність ведення фінансових документів в окремих церквах [12, с. 45].

У планах роботи комісія передбачала такі основні питання, як вивчення форм і методів впливу на населення духовенства, церковників, сектантів. Перевіряла дотримання релігійними об'єднаннями законодавства про культу, особливо використання коштів, утручання духовенства в адміністративну діяльність релігійного об'єднання, дотримання згоди батьків при хрещенні дітей.

Радянська управлінська система була побудована так, що не лише комісія сприяння по контролю за дотриманням радянського законодавства про релігійні культу перевіряла та контролювала діяльність релігійних громад, а й саму комісію неодноразово перевіряли з метою посилення контролю за її діяльністю. Так, у 1972 р. було перевірено роботу таких комісій при Костюхівській, Рудниківській, Будківській сільських рада. Результати перевірки обговорювалися на засіданні комісії сприяння Маневицького райвиконкому [21, с. 27].

Однією з форм тиску на церковну громаду було запрошення церковного активу до райвиконкомів. Зокрема, Рожищенський райвиконком періодично запрошував церковний актив, служителів культу та ознайомлював їх із положенням законодавства про релігійні культу, аналізував допущені ними порушення, проводив профілактичну бесіду [16, с. 2]. Представники комісії контролювали роботу служителів культу, відвідуючи їх під час проведення релігійних обрядів, запрошували на лекції, присвячені міжнародному становищу, радянському законодавству, розвитку науки тощо.

Проте, як зазначалося в доповідних щодо перевірки діяльності комісій у низці районів, особливо сільських рад народних депутатів, робота проводилася на вкрай низькому рівні. Так, у Камінь-Каширському районі засідання комісій відбувалися рідко, не всі її члени бували на них. Не відвідували члени комісій і молінь у православних храмах, майже не вивчався зміст проповідей служителів культу і проповідників [10, с. 16]. Аналогічною була робота комісії і групи сприяння з дотримання законодавства про релігійні культу Ратнівського району, де вони «працювали слабо. Плани роботи не конкретні, проповідницька діяльність служителів культу вивчалася недостатньо» [17, с. 21].

Відповідно до Указу Президії ВР СРСР, Рада Міністрів 10 травня 1966 р. затвердила «Положення про Раду в справах релігії при Раді Міністрів СРСР», було розроблено план роботи на рік. Так, І. Ф. Павицький здійснював контроль за православними віруючими, Г. Й. Мажуга – за протестантами. Контролюючи діяльність членів комісії сприяння по дотриманню законодавства про релігійні культу при райміськвиконкомах вони зобов'язані були проводити районні семінари з головами і членами відповідних районних комісій. Своєю чергою, роботу вищезгаданих груп і комісій контролював Апарат уповноваженого у справах релігії по області.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 р. «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян» передбачалося, що всі державні органи повинні були забезпечувати необхідні умови для здійснення наданого і гарантованого громадянам СРСР права звертатися із заявами, скаргами і пропозиціями у письмовій чи усній формі. Заяви, скарги і пропозиції повинні були бути вирішені в строк до одного місяця, а ті, які не вимагали додаткового вивчення і перевірки, – не пізніше п'ятнадцяти днів зі дня подання. Таким правом повною мірою користувалися віряни Волинської області. Найбільше скарг від вірян стосувалося питань реєстрації релігійних об'єднань.

Реєстрація релігійних об'єднань була однією з форм державного контролю над їхньою діяльністю. Хоча відповідно до існуючого порядку реєстрації і зняття з реєстрації релігійних громад остаточно вирішення цих питань належало Раді у справах релігії при Раді Міністрів СРСР, на місцях воно

розглядалось обласними та районними органами державної адміністрації. Останні, часто безпідставно, відхиляли клопотання віруючих про реєстрацію релігійної громади, тим самим перевищуючи надані їм повноваження у вирішенні цих питань.

Звернення релігійних об'єднань про реєстрацію православних церков у різних районах області у цей період були масовими. Про це свідчить той факт, що лише за перше півріччя 1968 р. в різні інстанції надійшло 52 заяви, а на прийомі в Уповноваженого ради у справах релігії побувало 22 делегації, які піднімали питання про поновлення діяльності православних церков у 27 населених пунктах області [19, с. 5]. У селі Облапи Ковельського району в липні 1966 р. згоріла церква. Релігійна громада звернулася з проханням придбання чи спорудження нового приміщення. Однак Ковельський райвиконком відхилив клопотання [4, с. 31]. В іншому випадку 160 віруючих міста Ківерці майже рік клопотали про реєстрацію релігійної громади, проте Ківерцівський райвиконком також відхилив і ці звернення, навіть не надсилаючи при цьому відповідних матеріалів до обласної адміністрації [8, с. 45].

Працівники Ради вважали прохання про реєстрацію православних церков необґрунтованими, оскільки віруючі мали змогу молитися в інших релігійних об'єднаннях, розташованих недалеко, і відмовляли у задоволенні прохань. Зокрема, у 1973 р. надходили заяви з проханням відкрити церкви в селах Кульчин та Жорнище Ківерцівського району. Мешканці с. Кульчин тривалий час добивалися відновлення богослужінь у місцевій Георгіївській церкві, яка була знята з реєстрації у вересні 1961 р. До цієї церкви ходили віруючі не тільки с. Кульчин, а й більш віддалених сіл Озерце, Небожка, Липляни, Клепачів, Валер'янівка, які знаходяться за 5–10 км. Віруючі писали листи в Ківерцівський райвиконком, в обласну Раду у справах релігій, Раду у справах релігій при РМ УРСР і РМ СРСР. Своєю відмовою керівні органи обґрунтовували тим, що для потреб віруючих є церква в сусідньому с. Жидичин, яке знаходиться за 2 км від Кульчина. Таку ж відмову отримали й жителі с. Жорнище, яким було вказано на те, що поруч із їхнім селом діє православна церква в с. Олика, а також мешканці сіл Чевель Старовижівського, Карасин Маневицького і Охлопів Горохівського районів [6, с. 18; 7, с. 3; 20, с. 12].

Свої відмови влада пояснювала й іншими причинами. На прохання жителів села Секунь Старовижівського району про відновлення реєстрації релігійного об'єднання і діяльності Михайлівської церкви державна адміністрація відповіла відмовою, аргументуючи це тим, що приміщення церкви розташовувалося у «небезпечній зоні газопроводу високого тиску і за правилами техніки безпеки не може бути використане для проведення масових зібрань людей» [9, с. 22]. Із середини 1970-х років помітно збільшилася кількість заяв, листів, скарг про відкриття православних церков, знятих із реєстрації. Лише у 1979 р. їх надійшло 100 із 24 населених пунктів. Найбільше їх надходило із Горохівського, Маневицького, Старовижівського, Ратнівського, Ківерцівського районів.

Основною причиною такого «поток» скарг уважалася наявність великої кількості «неосвоєних» культових приміщень, знятих із реєстрації православних церков.

Прохання віруючих, як правило, залишалися без задоволення, хоча, згідно із законодавством, у реєстрації релігійному об'єднанню можна було відмовити лише в тому разі, коли цілі і методи його діяльності, віровчення і виконання обрядів не відповідають діючим законам та посягають на особу і права громадян. Масові відмови викликали обурення віруючих. У деяких місцях вони вибрали своєрідну форму протесту. Прихожани відкривали церкви, проводили ремонт на зібрані ними кошти і влаштували богослужіння. Так сталося у селах Рудники, Карасин і Ситниця Маневицького району, Жорнище і Кульчин Ківерцівського району, Чевель Старовижівського, Шклінь Горохівського, Веселе Луцького районів [20, с. 12; 16, с. 2; 19, с. 5].

Віруючі окремих сіл зверталися також із проханнями поновити релігійну діяльність у храмах, які раніше з різних причин припинили свою діяльність, але не були зняті з реєстрації. Станом на 1968 р. в області було 23 такі церкви. Заяви надійшли із сіл Вишнів Любомльського, Півно Камінь-Каширського, Романів Луцького, Хотячів Володимир-Волинського районів [20].

Реєстрації також підлягали всі священнослужителі Православної церкви, у т. ч. й псаломщики (дяки), які постійно брали участь у виконанні релігійних обрядів і одержували за це певну грошову винагороду від релігійної громади або безпосередньо від віруючих. Усі вони повинні були мати довідку від Уповноваженого Ради у справах Православної церкви про реєстрацію. Ті священнослужителі, які її не одержали, втрачали право брати участь у виконанні релігійних обрядів.

У 1960–1980-х роках священники обслуговували по декілька приходів. Так, на території Горохівського району в 1981 р. було 22 діючі православні храми, у яких правили 18 священників. Цікавим є віковий і освітній склад священнослужителів цього району: так, віком до 40 років було 5 осіб, понад 60 років – 6; 2 мали вищу освіту, 14 – середню; вищу духовну освіту мали 4 священники, середню – 12,

початкову – 2. Окрім того, серед них було два магістри і два кандидати богослов'я [5, с. 6]. У Маневицькому районі на кінець 1970-х років було лише вісім православних священників: віком до 40 років – 1, старших 60 років – 4 [11].

Згідно з рішенням виконкому Волинської обласної Ради від 11 квітня 1961 р. № 386, виконкоми районних, міських, селищних та сільських рад повинні здійснювати контроль за дотриманням законодавства про культу, у т. ч. і за діяльністю псаломщиків. Як свідчать архівні дані, у 1960–1970-х роках за будь-яке порушення законодавства про культу священнослужителів притягували до відповідальності аж до зняття їх із реєстрації. У 1960 р. було шість порушень із боку священників, трьох з яких було знято з реєстрації. За залучення до виконання релігійного обряду (прислужування біля вівтаря) юнаків, яким не виповнилося вісімнадцяти років, був знятий із реєстрації А. Н. Ляшук (архімандрит Антоній); за організацію збору грошей по домах селян – священник П. В. Собуцький. Окремі священнослужителі отримували попередження. Так, за проведення служби у церкві, знятий із реєстрації, були попереджені священники Павло Мельник і Олексій Ткачук. Священник Н. Довмат був попереджений за служіння молебню на дому з нагоди «оновлення ікони». Шестеро священників були попереджені за освячення жителів у день Водохреща [13, с. 53]. Були випадки, коли окрім винесення попередження про порушення писалося у засобах масової інформації. Так, дії священника православної церкви с. Привітне Локачинського району Г. І. Саковича стосовно проведення хрещення без згоди і заяви батьків були обговорені на засіданні адмінкомісії і висвітлені в газеті «Колгоспна правда» у статті «Гріхопадіння отця Георгія» за 25 листопада 1972 р. [21, с. 27]. У разі неодноразового порушення законодавства про культу чи небажання їх усунути органи влади і уповноважені Ради повинні були в установленому порядку ставити питання про зняття з реєстрації служителів культу чи релігійних об'єднань.

Висновки. Отже, реєстрація духовенства і релігійних об'єднань була однією з форм державного контролю над їхньою діяльністю. Хоча відповідно до існуючого порядку реєстрації і зняття з реєстрації релігійних громад остаточне вирішення цих питань належало Раді у справах релігії при Раді Міністрів СРСР, на місцях воно розглядалося обласними та районними органами державної адміністрації. Останні часто безпідставно відхиляли клопотання віруючих про реєстрацію релігійної громади, тим самим перевищуючи надані їм повноваження у вирішенні цих питань.

Література:

1. Бажан О., Данилюк В. Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950–1980-х рр. Київ, 2000. 329 с.
2. Бондарчук П. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-ті роки): повсякденні прояви, трансформації. Київ, 2012. 321 с.
3. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ, 2005. 741 с.
4. Директивні листи уповноваженого у справах релігій. Державний архів Волинської області. Р. 605. Оп. 2. Спр. 31, арк. 13.
5. Довідки про діяльність церков в області. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 227, арк. 6.
6. Документи з реєстрації та зняття з обліку молитовних будинків. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 207, арк. 14, 15, 18–20.
7. Документи реєстрації та зняття з обліку церков. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 158, арк. 3.
8. Інструкція про застосування законодавства про культу. Державний архів Волинської області. Р. 605. Оп. 2. Спр. 122, арк. 45.
9. Інформаційні звіти уповноваженого у справах релігії Державний архів Волинської області. Р. 605. Оп. 2. Спр. 129, арк. 22.
10. Інформація про релігійність людей в області в 1961–1972 рр. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 189, арк. 3.
11. Інформація про релігійність людей в області в 1978–1981 рр. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 164, арк. 16.
12. Інформація про релігійність людей в області в 1983–1985 рр. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 201, арк. 45.
13. Квартальні звіти уповноваженого у справах релігій. Державний архів Волинської області. Р. 605. Оп. 2. Спр. 114, арк. 53.
14. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ, 2004. 464 с.
15. Михальчук О. Волинське село: культура, освіта, релігійне життя (1964–1985 рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2010. 180 с.
16. Положення у справах релігій. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 216, арк. 2.
17. Посадові інструкції. Державний архів Волинської області. Р. 393. Оп. 2. Спр. 225, арк. 21.
18. Пуйда Р. Політика радянських органів влади у релігійній сфері у другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст.: західні землі Української РСР. *Регіональні студії*. 2021. № 26. С. 14–18.
19. Списки священників, дияконів та псаломщиків. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 134, арк. 5.
20. Список пам'яток архітектури в області. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 205, арк. 12.
21. Статистичні і інформаційні звіти. Державний архів Волинської області Р. 393. Оп. 2. Спр. 156, арк. 27.